

Питання історичного краєзнавства

М. М. ШИТЮК (Миколаїв)

Масові репресії на території Миколаївщини (30-ті рр. ХХ ст.)

В умовах національного відродження України, розбудови її державності, утвердження міжнародного авторитету важливого значення набуває всебічне дослідження маловідомих сторінок історії українського народу, пов'язаних з періодом станоатення тоталітарної системи.

Непоправних втрат зазнав український народ внаслідок масових політичних репресій, депортацій, утиску прав і свобод, які торкнулися всіх без винятку верств населення. Не оминули ці біди й Миколаївщину. Жителів області засуджували на підставі рішень сходів громадян села, сільської ради, трійок УНКВС та Особливих нарад при наркомі МВС і генеральному прокурорі СРСР. В управлінні Служби безпеки України по Миколаївській області зберігається понад 13,5 тис. справ громадян, притягнутих до кримінальної відповідальності в ті роки. Серед них є такі, по яких проходили 10–20 і навіть сотні осіб.

Справи, що зберігаються безпосередньо в області, не дають повного уявлення про масштаби репресій. По-перше, Миколаївська область була організована лише наприкінці 1937 р., і тому частина кримінальних справ знаходиться в архівах інших областей. По-друге, ряд районів, особливо північних (Первомайський, Врадівський, Кривоозерський, Доманівський), вже після утворення Миколаївської області ще певний період в адміністративно-територіальному плані відносилися до Одеської. Отже, щоб визначити точну кількість репресованих громадян Миколаївщини, потрібно вивчити матеріали обласного державного архіву, архівів Служби безпеки України та її управлінь, а також обласного управління Міністерства внутрішніх справ, облсуду, облпрокуратури. Лише детальний аналіз усіх цих джерел допоможе назвати реальну цифру репресованих жителів Миколаївщини.

Як відомо, після листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) в Україні розпочалася всеосяжна колективізація. В другій половині січня 1930 р. спеціальною комісією під керівництвом В. Молотова було розроблено порядок розкуркулення, а 30 січня 1930 р. видано постанову ІДК ВКП(б) "Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації". За далеко не повними даними, на території нинішньої Миколаївської області під дію цієї постанови підпало понад 11 500 господарств¹.

Усе майно розкуркулених підлягало продажу з торгів, а самих їх висилали далеко від рідної домівки. Причин було для цього багато: невиконання плану хлібозаготівель, несплата репресивних, надзвичайно високих, податків, "немотивований" забій власної худоби, а найчастіше — через внесення цих господарств до проскрипційних списків розкуркулюваних.

Пік терору проти власного народу припав на 1937–1938 рр. 4 липня 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов надіслав органам НКВС телеграму за №1926. В ній повідомлялося:

"Всім начальникам НКВС та начаїникам управлінь НКВС країв і областей. З одержанням цього візьміть на облік усіх осілих у вашій області куркулів, карних злочинців, що повернулися після відбуття пока-

рання, втікачів з таборів та заслань. Усіх врахованих куркулів поділіть на дві категорії:

1) найбільш ворожі елементи, що підлягають арешту і розстрілу в порядку адміністративного проведення справ через трійки; 2) менш активні, але все ж ворожі елементи, що підлягають висланню в райони за вказівкою НКВС СРСР. До 8 липня 1937 р. телеграфію доповідайте щодо кількості осіб 1 та II категорії із зазначенням окремо куркулів і кримінальних злочинців. Про час операції і порядок її проведення вказівку дам окремо"².

Операція розпочалася 1 серпня і проходила, як завжди, чітко й організовано. В Миколаївському управлінні Служби безпеки України зберігаються сотні справ так званих куркулів. Так, агентурна справа 1952 "с" розповідає про ІЗ колгоспників з Врадіївського району, яким інкримінувалася участь у підпільній контрреволюційній організації. Вже через 18 днів після арешту Грабовенка Якова Герасимовича, Грабовенка Герасима Григоровича, Росоловського Миколу Августовича, Співака Трохима Леонтійовича, Спотаря Прокопа Федоровича, Гайдайчука Степана Логвиновича, Гайдайчука Івана Миколайовича, Бездітного Нестора Романовича, Ковальчука Кіндрата Григоровича, Мальованого Андрія Лук'яновича, Солнцева Миколу Васильовича, Гнатюка Федора Семеновича, Цимбала Володимира Калістратовича постановою трійки УНКВС по Одеській області було розстріляно \ Десять колгоспників з Кривоозерського району, які проходили в справі 11039 "с", були заарештовані як куркулі й злісні шкідники. Через тиждень смертний вирок щодо громадян Бродського Омеляна Мартиновича, Видмиша Харлампія Микитовича, Голубенка Віктора Лук'яновича, Захаровича Дмитра Дмитровича, Захаревича Фоми Дмитровича, Захаревича Данила Дмитровича, Лисого Якова Феофановича, Леонтюка Мойсея Сазоновича, Сикорського Артема Марковича, Яковлева Калістрата Никифоровича було виконано⁴.

У 1956 р. обидві справи було переглянуто і членів так званих контрреволюційних куркульських груп реабілітовано.

Проведена органами НКВС операція щодо "куркульських елементів" була, по суті, масовою узаконеною розправою над людьми. Внаслідок її на Миколаївщині було засуджено 3200 осіб: з них 2300 по першій категорії, 900 – по другій (без урахування Врадіївського, Кривоозерського, Мостівського, Первомайського районів, які в той час перебували у складі Одеської області)⁵.

Сталінська машина терору і репресій не знала перепочинку. Не встигала закінчитися одна "блискавична операція" проти ворогів народу, як в кабінетах НКВС готувалися інші.

11 серпня 1937 р. НКВС СРСР видав наказ за №0185, яким висувалося завдання "розгрому антирадянської роботи польської розвідки"⁶.

Типовим прикладом може бути справа скотаря села Іванівки Арбузинського району Франца Тимофійовича Анасевича, заарештованого органами НКВС "за систематичну контрреволюційно-націоналістичну агітацію і намагання перейти нелегально польський кордон". Він звинувачувався у листуванні з польським консулом, передаванні за кордон даних "Шттигунсько-контрревтазоційного характеру" про СРСР. Хоча винним Ф. Т. Анасевич себе не визнав, трійка УНКВС по Одеській області засудила його за статтями 54-6, 54-10 КК УРСР до розстрілу⁷.

З розмахом, як завжди чітко і організовано, органи НКВС провели на Миколаївщині так звану "німецьку операцію", передбачену наказом НКВС СРСР №0439. Перед чекістами висувалося завдання негайно облікувати та заарештувати німецьких підданих, які працювати на підприємствах області. Незважаючи на те, що директива НКВС стосува-

лася насамперед іноземців, у поле зору каральних органів потрапили майже всі громадяни німецької національності. А якщо врахувати, що на території області розташовувалися компактні райони розселення жителів німецької національності (Єланецький, Новобузький, Веселинський), то наслідки цієї операції неважко уявити. Так, кримінальна справа 2329 "с" розповідає про арешт мешканців колонії Єфінгард Єланецького району⁸. Проти них було сфабриковано кримінальну справу "Національного фашистського центру". Органами НКВС заарештували Шретлінга Олександра Фрідріховича, Пбнера Франца Івановича, Кноля Григорія Адамовича, Франка Івана Матвійовича, Кунца Якова Григоровича, Фрідта Йосипа Людвіховича, Гергарта Івана Яковича, їх звинуватили у створенні фашистської організації на території колонії, у ворожій пропаганді й підготовці збройного виступу проти радянської влади. Через кілька днів рішенням трійки УНКВС Одеської області їх розстріляли. В ході цієї операції на території області було заарештовано понад 1,5 тис. німців⁹.

Слід сказати, що за масштабами втрат на території області представники німецької національності займають третє місце, пропустивши в цьому трагічному переліку вперед українців та росіян.

Грудень 1937 р. ознаменувався "латиською операцією". В обласні управління НКВС була розіслана телеграма за №0499:

"Пропонується протягом 48 годин зібрати, перевірити і подати відомості щодо латиських офіційних установ і організацій на території республіки, краю, області. Повідомити дислокацію пунктів концентрації латишів, цифрові дані про кількість керівників, членів правління й активу в окремих установах та організаціях. Підготувати арешти всіх керівників та активістів? у пунктах концентрації латишів, а також раніше врахованих латиських шпигунів, перебіжчиків і антирадянського активу. Операцію щодо всіх цих категорій активу попередньо проведи в один день з подальшим розвитком за типом польської операції"¹⁰. Агентами латиської розвідки в області виявилися відомі партійні діячі, політемігранти, працівники правоохоронних органів та ілчженерно-технічні. Саме у цій справі були заарештовані й засуджені до розстрілу секретар обкому партії Є. І. Вегер, перші секретарі Вознесенського і Очаківського райкомів партії П. П. Капост та Я. І. Іонас, прокурор області І. І. Круміч, директор Миколаївського сільськогосподарського банку В. К. Преде та ряд інших, їх звинувачували в тому, що вони були членами шпигунської організації, проводили постійну цілеспрямовану підривну роботу в сільському господарстві, важкій промисловості, активно сприяли розкладу й ослабленню Червоної армії, інформували іноземні держави — Латвію і Німеччину — про стан господарства і оборони СРСР, організували бойові групи і намагалися підняти повстання, спрямоване на повалення радянської влади, відторгнення України від СРСР. Рішенням народного комісара внутрішніх справ СРСР Єжова і прокурора СРСР Вишинського від 5 лютого 1938 р. члени групи були засуджені по першій категорії, що означало розстріл.

З кримінальних справ видно, що багато жителів Миколаївщини проходили у сфабрикованих слідчих справах за приналежність до різноманітних іноземних розвідок: грецької, румунської, болгарської, естонської, фінської, іранської, чеської, японської тощо. Складалося враження, що територія області нашіпована резидентами та агентами іноземних розвідок.

Винятковою жорстокістю відзначалася операція НКВС щодо родичів "зрадників батьківщини" — дружин, дітей (навіть неповнолітніх), батьків, братів, сестер, яких відправляли до виправно-трудових таборів.

Власноручно написана наркомом НКВС України і. Леплевським телеграма начальникам обласних відділів НКВС за №3798 від 11 вересня

1937 р. зобов'язувала "негайно приступити до рішучого розгрому антирадянського есерівського підпілля, ліквідувавши всі агентурні справи щодо есерів, заарештувати всіх колишніх членів ЦК губернських, окружних, повітових комітетів партії соціалістів-революціонерів, усіх есерів, які повернулися із заслання і таборів".

На території області було сфабриковано кримінальну справу під назвою "Контрреволюційна група "Єдність" і заарештовано 33 особи: 29 з Баштанського району, 1 — з Новобузького, 3 — з Миколаєва. Нині всі вони реабілітовані¹¹.

5 жовтня 1937 р. перед працівниками НКВС висувалося нове завдання: у короткий строк провести широку операцію з метою розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів. Саме цей наказ підвів ризику під життям десятків священнослужителів області. Так, священника Покровської церкви села Лиса Гора Первомайського району отця Афанасія (в миру Афанасій Зотович Єгоров) органи НКВС звинуватили в тому, що він створив у селі міцний церковний актив і з його допомогою провів збори парафіян, на яких умовляв їх написати листа до сільської ради з проханням не закривати церкву. Це була єдина провина отця Афанасія, однак трійкою УНКВС Одеської області його засудили до розстрілу¹².

Не менш жахливим за розмахом репресій для жителів області став 1938 р. Після зняття з посади наркома НКВС України І. Леплевського та його розстрілу на чолі відомства поставили О. Успенського, який розпочав новий етап у проведенні репресій. На відміну від свого попередника, Успенський планував роботу щодо проведення репресій інакше — вишукував "головного організатора", який мав розгалужене підпілля в усіх областях України. Працівникам НКВС областей і районів давалася вказівка в найкоротші строки відшукати спільників керівника антирадянської контрреволюційної організації.

Першою справою нового комісара стало викриття правотроцькістського центру в Україні. Головним його керівником було визнано С. В. Косіора. За твердженням слідчих, він протягом ряду років організував і спрямовував антирадянську діяльність усіх ворожих формувань буржуазних націоналістів, військово-фашистських змовників, есерів та меншовиків, включаючи білогвардійське монархічне підпілля. "Викриття" Косіора дало відчутний поштовх для активізації роботи по ліквідації "правотроцькістського підпілля".

Одним з перших у цій справі на території області було заарештовано першого секретаря Миколаївського обкому партії М. Ф. Волкова як керівника контрреволюційного угруповання в області¹³. Разом з ним були ув'язнені, зокрема, заступник голови міськради Ф. Столбун та М. Іщенко — командир 15 Сиваської дивізії, що тоді розквартирувалася в Миколаєві. Всіх їх Військова колегія засудила до найвищої міри покарання. А після цього почалися пошуки їхніх спільників у районах області.

Серед них опинилися й відповідальні працівники Новобузького району, де раніше працював М. Ф. Волков. Оперуповноважені райвідділу НКВС заарештували секретаря Новобузького райкому партії С. Ф. Шаповалова, голову райвиконкому І. Д. Кострицю та його заступника М. Какуна, голову колгоспу "Молода гвардія" М. Васильєва, уповноваженого комітету із заготівель І. Г. Григоровича, завземвідділом М. І. Іванова, завфінвідділом Є. Д. Петрова, директора лубзаводу Броунда, заклітвідділом С. С. Коновалова, директора Новобузької МТС С. К. Павловича, директора сільгосптехнікуму А. 1. Табачникова¹⁴. Всі вони органами НКВС притягалися до слідства за нібито активну участь у правотроцькістській організації. Пізніше справа щодо М. І. Іванова, С. С. Коновалова, І. Д. Костриці була припинена через відсутність доказів, а інші зазнали репресій.

В Єланецькому районі до відповідальності у справі правотроцькістського центру було притягнуто понад 50 осіб — від першого секретаря райкому партії В. М. Адаменка і завідуючого райвно А. К. Копилова до рядових учителів, робітників, колгоспників¹⁵.

О. Успенський провів ще одну операцію по ліквідації "військово-фашистської" змови. За керівників ворожого осередку було визнано Якіра, Дубового, Амеліна. На Миколаївщині їхні спільники виявлені насамперед у суднобудівній промисловості. Близько 60 чол. з інженерно-технічного складу на чолі з інженером О. Я. Смирновим зазнали репресій¹⁶. їх обвинувачували в тому, що вони вели шкідницьку роботу в суднобудуванні, виводили з ладу військові кораблі, закликати боротися проти існуючого ладу, вихваляли фашистську Німеччину.

Наприкінці 30-х рр. керівництво НКВС зробило спробу переглянути кримінальні справи попередніх часів. Чимало громадян, засуджених на 10–15 років виправно-трудогих таборів, дістали зменшення строків, деякі взагалі були звільнені від дальшого відбуття покарання. Водночас на лаві підсудних опинилося чимало працівників органів НКВС. Проте тоді не було дано політичної й правової оцінки репресіям і не названо справжніх винуватців беззаконня. За висновками комісії, більшість учасників перелічених процесів вважалися справедливо засудженими. З початком другої світової війни репресивна машина сталінізму уповільнила хід.

Однак лише із смертю Сталіна в країні припинився масовий терор. У 1954–1961 рр. було реабілітовано більше 7 млн. чол. Проте невдовзі ця робота була згорнута. По суті, почався період мовчаного виправданя беззаконня. Це виявилось і в замовчуванні трагічних подій минулого — в негласній забороні теми репресій як в художній, так і з історичній літературі.

Процес демократизації, що розпочався в другій половині 80-х рр., дав поштовх для продовження роботи по реабілітації жертв статінського свавілля.

¹ Архів служби безпеки України, спр. 516, т. 1, ст. 113 (далі АСБУ).

² АСБУ, спр. 372, т. 95, ст. 351.

³ Архів СБУ по Миколаївській області, фонд припинених справ (ФСІГ), спр. 1952-с, арк. 65.

⁴ Там же, спр. 11039-с, арк. 154.

⁵ АСБУ, спр. 3425, арк. 211.

⁶ Там же, арк. 264.

⁷ Архів СБУ по Миколаївській області, спр. 16330-с, арк. 97

⁸ Там же, ФПС, спр. 2329 с, арк. 96.

⁹ Літературна Україна. — 1993. — 29 липня; Архів СБУ по Миколаївській області, спр. 2357 с, арк. 134.

¹⁰ Архів СБУ по Миколаївській області, спр. 1896-с, арк. 72.

¹¹ Там же, ФПС, спр. 11017 с, т. 3, арк. 79.

¹² Там же, спр. 3157 с., арк. 96.

¹³ Там же, спр. 2716 с., арк. 54.

¹⁴ Там же, ФПС, спр. 6780-с., арк. 30.

¹⁵ Там же, спр. 1685 с., 2274 с. ¹⁶ Там же, спр. 3314 с.